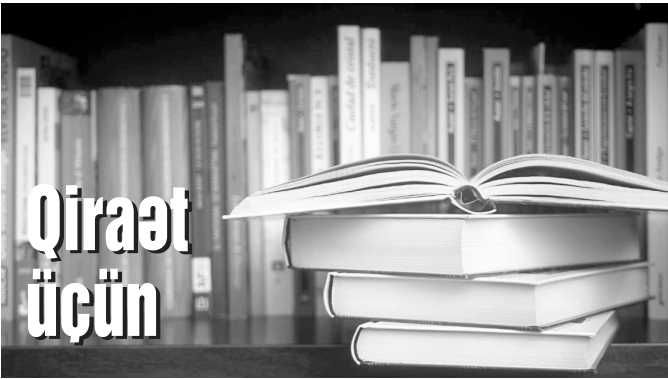

Beşinci gün Əjdər Xanbabayev zəng vurdu. Sabah Mərdəkana, bağa gəl! Qaz yanır, istidir, yoldaşlar da gələcək!

Havada yüngül sazaq olsa da günəşli, gözəl bir gündü. Mərdəkan bazarında yüngül bazarlıq ələyib getdim. Bu bağın daimi qonaqlarından olan Ziya Bünyadov, şərqşünas Rüstəm Əliyev, Əjdərin cavanlıq dostu Rizvan, qohumu balaca Rizvan da buradaydılar. (Rizvan Vahabov - indi Yanaq Komitəsinin sədridir - red.)

Otaqda dəmir qaz sobasının yanında

Rüstəmlə Ziya nərdə qırğındaydılar. Rüstəm hirsələnmişdi:

Əjdər, mən ölüm, Ziya səndən də betər zər tutur. Qardaş, cütləməyin də təhri var... Ziya halını pozmurdu:

Bura bax, Rüstəm, yaxşı bir söz var, deyir, oynaya bilməyənlə yumurtaları (Ziya təbii ki, öz üslubuna uyğun bunu camaatın işlətdiyi kimi açıq deyir) mane olar.

Görüşmək üçün bir dəqiqəliyə nərdə aralandılar. Sonra söz və zər yarışı beləcə ta yemək gələne kimi davam elədi.

Bu evin yemək qaydalarına uyğun əvəlcə süfrəyə Ordubad lavaşı, pendir, balla bişirilən və şişib qabaran Ordubad qayğanağı (bunu Əjdər özü bişirirdi, qalan məsələlərdə böyük Rizvanın ustalığını hamı qəbul edirdi) gəldi.

Bir azdan qapıda Firudin Şuşinskinin çal papağı və bu papağı bürüyən qəlyan tüstüsü göründü, həmişəki kimi oğlu Məhəmməd də yanındaydı, ən sonda Cəlal Məmmədovla Efsir gəldilər. Onlar da bu bağın daimi qonaqlarıydı. Cəlal uzun müddət kitab ticarətində işləmişdi. Efsirsə Kurort ticarətinin müdiri idi və xarici içkilərin qıt vaxtında bu qonaqlıqların arası, pıvəsi onun boynundaydı. Amma Əjdər özü də çox ehtiyatlı, yaxşı şeyin qədrini bilən adamdı və qurdalansan künc-bucağından hökmən tortəmiz tut, zoğal, alça arası tapa bilirdin. Bu bağa on ildən artıqdı gəlib-gedirdim və indi toplaşan adamlar da bağın daimi, yay-qış qonaqlarıydı. Arada İran mühaciri Rəhim Qazı və qohum-əqraba, Əjdərin naçıxvanlı dostları da gəlirdilər. Söz yox, yayın öz ləzzəti olur. Qoçu asırsan həyətdəki yekə şah tutun budağından, elə həmin ağacın altında yerə bərkidilmiş iri dəmir masada bir tərəfə yeməklər düzülür, o tərəfə də nərd qoyulur, hordən də yetişib şirələnməmiş barmaq boya ağ tutlar şappılıyla düşür süfrəyə, artezianın gur, həm də dağ çəməsindən seçilməyən dadlı suyu şırıltıyla tökülür çarhovuza, oradan da beton arxla yayılır bağa...Yay mövsümündə

dan qaçan Əjdər bu adamları açıq ürəklə qəbul eləmişdi, sonra məlum olmuşdu ki, hamısının şeirlərindən parçalar bilir.

Qeyri-adi hafizəsi vardı və Sədidən, Hafizdən başlamış Əliağa Kürçaylıya, Məmməd Arazadək bütün yüzillərin şeirindən yaddaşında nə isə vardı.

Efsir işarə ilə masadakı ayın-oyunun lazım olub-olmadığını soruşanda Əjdər özünəxas şuxluqla: “Göydən yerə nə gəldi ki, yer götürmədi”, - deyər bərkdən cavab

verdi. Bu, onun çox işlətdiyi ifadələrdəndir.

İki Rizvan manqalla məşğuldu, amma Rüstəm kababı gözləmək niyyətində deyildi:

- Əjdər, heç olmasa araq ver, hirsimizi soyudaq.

Kəlləyə və qabağa eyvanı çıxan, yayın ən isti günlərində də küləyi əskik olmayan bu bağ evinin cəmi iki otağı vardı. Qışda toplaşdıqları iri otaqda qaz sobasından əlavə, iki dəmir çarpayı və yemək masası zorla sığışdı. Baş tərəfdəki rəflərdə daha çox fəlsəfə və təbabətə aid nadir kitablar düzülmüşdü, yan tərəfdə Əjdərin yoldaşı və iki qızı ilə şəkli asılmışdı.

Gələnlər bu evə məhrəm, bir-birini çoxdan tanıyan və gözəl məclis adamlarıydı. Burada akademiklik, yaş unudulurdu, yarım gün zarafatla, oyunla qayğılardan uzaqlaşib sonra qayıdırdılar şəhərə.

Firudin bəy hamıdan çox narahatdı, oyuna baxa bilmirdi:

- Ziya, sən mənim canım, o nədir qoy kənara, bir az səhbət elə. Ə, Qarabağ əldən gedir, siz də burda başlamısınız, cüt beş, şeş qoşa... Əjdərlə köməkləşin “Şuşa” kitabını təkrar nəşr edək, əlavələrim də var, yerinə düşər...

Bu bağın məclisləri təkcə yemək-içməyiylə yox, daha çox səhbətləriylə yadda qalırdı. Amma bu gün Əjdər əvvəlki məclisləri kimi şeirlə, lətifələrlə, gözəl misallarla danışmırdı. Son günlərin dərdləri, hiss olunmadan hamını əzirdi...

Ziya əlini yelləyib gur səslə: - Nə danışaqsan, Firudin bəy! Və vsem vnovat sam Qorbaçov! Özü söz verib ermənilərə, arvadı söz verib. Hələ Stavropolda işlədiyi vaxtlardan ermənilərlə yaxın olub. Böyür-başını görmüsən, elə bil daşnak yuvasıdır, Şahnazarov, Sitaryan...

Bu məqalənin Sabir Rüstəmxanlıya aid olduğu görünür. Məqalədə Qarabağ məsələsi, səhbət məclisləri və siyasi fikirlər əks olunub. Əlavə nəyisə düzəltmək və ya tə-

cümə etmək istəsən, xəbər et!

Aqanbek... Men bunları tanıyıram da!.. Bizimkilər də yatırlar burada! Çəşib qalıblar. Sən bax da, bax gör sənəin Mərkəzi Komitəndə kimlər var. İdeologiyana kimlər rəhbərlik edir. Mən onlara on dönə qoyun da etibar eləməyəm. Hələ o birisi, şizofrenik... mat... Da poşli oni na...! Davay, podnimi rumku!...

Firudin bəy, Qarabağda qabağa düşən ermənilərin bütün əsl-nəsillərini tanıyırdı. Kimlərin dədəsi hansı Azərbaycan bəylərinin qapısında işləyib, hansı kimin törəməsidir... Bu qərribə əhvalatları özünə məxsus cəvab, yonulmamış, açıq-saçıq, amma düzlü, bir üslubla danışdı.

Rüstəm istinin, aranın və yəqin ki, bir az da nərdə uduzmağın təsirindən qızarmışdı.

Əjdər “darıxma, intiqamını alacağam” deyər-deyər, əslində, meymunu yadına salır, məğlubiyyəti unutmasına imkan vermir və özü üçün nəşələndir.

Bu adamlarla yaxınlığımızın maraqlı tarixçələri vardı.

Hələ qəzetdə işləyəndə Ziya Bünyadovun evinə gedib tarixi əsərləri və özünün tarixi şəxsiyyətə çevrilməsi, qəhrəmanlığı, üstəlik, əl qabiliyyəti - yeni ağacda müxtəlif fiqurlar düzəltmək qabiliyyəti barədə məqalə yazmışdım, tanış olmuş, sonralar dostlaşmışdıq. Bu bağ görüşlərində həmin dostluq daha da möhkəmlənmişdi. Ziya ölkəm adamdı, bəlkə elə buna görə də sözü-müz tuturdu, çünki mən də pərdəsiz danışmışdım, nə qədər yaxın olsaq da narazı qaldığım məsələni də gizlətmirdim. Bəlkə buna görə Ziyanın həyat yoldaşı Tahirə xanım deyirdi: “O, hər adamı sevmir, amma sizi sevir, sizi çox istəyir”. Amma Ziya öz hisslərini nümayişkarənə bildiren adamlardan deyildi.

Sağlıq mənə gələndə, Əjdər həmişəki səmimiyyətiylə işimdən, yazılarımdan söz açdı, amma Ziya etirazını bildirdi:

- Nu ladno da, Əjdər, çəşdırma! Axırcı kitabından mən narazıyam, axı!

Əjdər halını pozmadı:

- Yaxşı, axırcıncını qoyuram bir kənara. Əvvəlkilər bəs ələyir! Sabirin sağlığına...

Ziya üzünü mənə tutdu: “Səndən alan kimi oxudum kitabını. Yazılışına sözü yox! Əhəmiyyətlidir! Amma siz niyə tarixçilərin işinə qarışırsınız! Tarixlə zarafat olmaz axı!”

Ziya müəllimin belə münasibətini gözləyirdim. Baxışlarımızda prinsipial fərq vardı. Ziya da İqrar Əliyev kimi türkləri Azərbaycana sonradangəlmə sayır, hətta Bakıya ilk türk gəlişinin konkret tarixini də göstərir. Amma mən bir sıra gənc filosof və tarixçi dostlarım kimi, bu fikri qəbul etmirəm, türklərin Altaylardan köçüb gəlməsinə qarşı, Urmidən köçüb Şərqə gəlmələrini qoyur və deyək ki, bir sıra şumeroloji araşdırmalar nümunəsində Ön Asiyada qədim türk-şumer bağlılıqlarının kökünü göstərməyə çalışırdım.

Ziya dostluğa-filana baxan deyildi: - O tarix fəslini salmasaydın kitaba, yaxşı olardı. Mənə göstərsən, qoymazdım. Güldüm:

- Elə ona görə də göstərməzdim. Ziya yenə bərkdən:

- Bu olmadı da! Tarixçilər qalıb bir kənarda indi dilçilər, filoloqlar, hətta yazıçılar da cumurlar tarixə. Balam, sizin yazdığınız tarix ola bilməz. Deyin ki, yuxularımızı, rəylərimizi yazırıq.

Halımı pozmadım:

- Etiraz eləmirəm. Tarix qədimləşdikcə yuxuya, rəyaya döndür. Mən Sizə bir söz demirəm ki, orta əsrlərin, Azərbaycana İslamın gəlişindən sonrakı dövrün gözəl ta-

rixçisisiniz. Amma ondan əvvəlki dövrü pis bilirsiniz, niyə etirafdan qorxursunuz! Özü də get-gedə İqrar Əliyevin təsiri altına düşürsünüz.

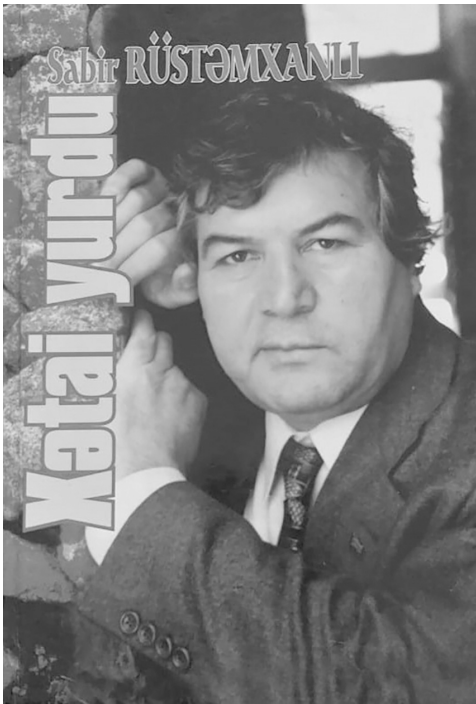
Ziya hörmət elədiyi adamın zarafatından inciyən deyildi.

- Sluşay, ti je umniy çelovek! İqrar Əliyev ciddi alimdir. Axı onu, deyək ki, Mahmud İsmayilovla müqayisə edə bilməzsən.

- Əlbəttə, edə bilmirəm, eləmirəm də.

Çünki bizim əsl tariximizi, yaxşı-pis Mahmud İsmayilov yazır, buna görə də tarixçimiz odur. Sizin bu İqrarı da tanıyıram.

Alimdir, sözü yox, amma əks cəbhədə dayanan alimdir. Başında İrandan başqa bir şey yoxdur, biliyi, ağıl yad siyasətə xidmət

edir. Tarixi şəxsi duyğulara, təəssübkeşliyə qurban vermək olmaz! O da Avropa Mərkəzçiliyini təbliğ edir. Belə məsələlərdə Sizi əvvəlki kimi prinsipial görmək istəyirəm.

Ziya heç bir dəlil-sübutun təsir göstərmədiyini sərt bir ədəylə qulaq asırdı...

- Yaxşı, nəyə əsaslanırsan sən! Başqaları heç, səndən danışram.

Mən tarix elminin sovetlərdən əvvəlki, bolşevik ideologiyasına qul olmayan dövrünün axtarışlarına soykəmirəm. Məsələn, XIX əsr rus tarixşünaslığı... Türk mədəniyyətinin köklərini Ön Asiyadan kənarda axtarmağın səfəhlik olduğunu göstərən alimlərin, macar, italyan, alman, Türkiyə tarixçilərinin əsərlərini yada salın! Protrotürkçülük haqqında yazılan tədqiqatları xatırlayın. Hansını deyim?

Ziya qədəhi yerə qoymuşdu:

- O, o, o!.. Sənəin onlardan da xəbərin var!

Mən tarixçi deyiləm! Amma tarixlə bağlı nə yazmışamsa ciddi mənbələrə soykəmir! Bir məsələ də var ki, Siz tarixin ayrı-ayrı faktlarını axtarırsınız, mən məntiqini, bəlkə də poeziyasını. Necə sübut edə bilərsiniz ki, dəlillərin verdiyi informasiya məntiqin informasiya materiallarından daha zəngin və daha düzgündür. Çoxdan sübut olunub ki, insan düzgün bildiyinin cəmi yüzdə on beşini dəqiq dəlillərdən, yerdə qalanını hissiyatından alır. Hər də mənə elə gəlir, Siz də Hindavropacıların və ərəb mənbələrinin təsirindən çıxma bilmirsiniz. Tarixin şərəfsəfi deyilən bir elm də var. Təəssüf ki, tarixçilərimizin çoxunun xəbəri yoxdur.

Ziyayı od götürdü:

- Ağ eləmə də! Axtarış yaxşı şeydir, amma Siz cavanların ağılınıza gələn hər fikri Quran ayəsi saymağınız xəstəlikdir.

Tənqidə belə dözümsüzlük hara gedəcəksiniz?!

- Tənqidiyi qəbul edirəm. Amma gərək Siz də bizim sözü-müzə diqqətlə yanaşsınız. Dünya tarixi hara gedir getsin, kökündəki türk reallığından qaça bilməz.

- Onda türk demə bəri!

- Nə dediyimi gözəl bilirsiniz, bu ulus ada qışqanc olmayıb. Adlar tez-tez dəyişib. Bəlkə Azərbaycan adı türk adından daha qədimdir. Mən türk deyəndə 6-7 min ildən uzun bir yol keçən və bu ərəzələrdə yaşayan irqi nəzərdə tuturam...

Əjdər mübahisəni kəsmək üçün növbəti sağlığa keçdi. Sonra süfrə yığışdırıldı, çay gəldi və günün qalan hissəsi səhbət ancaq bir mövzu ətrafında fırlandı.

Ziya Bünyadovu inandırmağa çalışırdım ki, bu hərəkəti başla-başına buraxmaq olmaz, öz-özünə başlanan narazılıq dalğasını idarə edən, yönəldən bir qurum, dəstə olmalıdır, xalqın inandığı, sevdiyi adamlardan ibarət... Siz qabağa düşmənsəniz kim düşəcək?

Doğrudan da, o günlərdə xalq arasında Ziya Bünyadovun hörməti çox böyük idi! Məqalələri, çıxışları elmi monoqrafiyalarının gətirdiyi şöhrətdən az olmayan bir şöhrət gətirmişdi.

Bu hərəkəti Ziyanın başçılıq etməsini ürəkdən istəyirdim. Tanınan, hörmətli, ağıllı adamdır - bir, ikincisi də cəsarətlidir, ən başlıcası isə sinəsini bəzəyən Qızıl Ulduzu, qəhrəmanlığı var, bu da onun zirçidir.

Aramızda nə qədər mübahisə olsa da, atamla yaşlı olan bu kişiyə qərribə bir hörmətim vardı. Pəhləvan cüssəsi ilə hamıdan bir boy yuxarıda dayanırdı. İndi tək-tək adamın geydiyi fəsi, yaxasından çıxarmadığı Qızıl Ulduzu, daim nikbin ovqatı ilə ayaq basdığı hər yerdə xüsusi bir hava yaradırdı. Onun gəlişi ilə cəsarət, düzlük, mərd, ağayana danışq gəlirdi. Özünü Bibi-həybət Şeyxlər nəslindən sayan Ziyanı Allah bu millətin hər bir fərdinin nəyə qadir olduğunu göstərmək üçün yaratmışdı. İstehzalı, tikanlı danışığı sevirdi, amma bu istehzada ifadə olunmayan, gizli bir doğr, düzlük, ədalət vardı.

Ziya bu işə qoşulsa tezliklə bütün millət bir orduya dönəcəkdik.

Amma Ziyanı razı salmaq, asan deyildi.

- Kimlərlə yaradacaqsınız hərəkəti?

Mənim institutumun (o vaxt Ziya Şərqşünaslıq institutunun direktoru idi) on ilə bir namizədlik müdafiə eləyə bilməyən əməkdaşları, o, hay-küycülərlə... Sluşay, özünə yazığın gəlsin, onlarla yola çıxmağ, Biləcəriyə qədər getmək olmaz! “Çənli-bel”, nə bilim “Varlıq”. Toplanıb normal bir təşkilat yaradın. Onlara başa sal ki, vəziyyət çox ciddidir. Bir var mərkə, bir var qiyamət, bir də var fışıraq. İndi əsl fışıraq başlanıb. Dağlıq Qarabağda Poqoşan bizimkiləri yaxın qoymaq istəmir, əvvəlkindən də pisdir, özünü obkom kimi yox Qarabədi komitəsinin sədri kimi aparır. Eç-mədzin daşnak yuvasıdır. Vazgen daşnakların böyüyüdür. Bütün Ermənistan bunların əlindədir. Bizimkilərsə hələ beynəlmilləçilikdən danışır. MK-də o rus gədəsi var ha, Kononov, o gün mənə deyir sən ekstremistsən! Dedim mən ölümün ağzından çıxmışam, dustaq yeməklərini kabab kimi yemişəm, səngərlərdə qanım axıb, heç nədən də qorxmuram. Bəs Siz vəzifədən çıxarılanda neyləyəcəksiniz?! Gözünü döyür, çuşka, ... mat! Etiraz eləmirəm! Yığa bilsəniz Vətən yolunda qan verməyə mən hazır...

Axşam şəhərə qayıtdıq. Hələ evə çatmamış Sumqayıtda böyük bir toqquşma olduğunu eşitdim.